

Wojciech Bejda

(Pomeranian University in Słupsk, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-1581-9628>

e-mail: wojciech.bejda@upsl.edu.pl

Józef Flawiusz wobec Agryppy II

Josephus' Attitude Towards Agrippa II

ABSTRACT

Joseph presents a consistent image of King Agrippa II in his works, which has evolved. In the *Jewish War*, written first, the assessment of the ruler is moderately positive, because it is not devoid of critical accents. At the same time, Josephus tries not to write about all events that may show the king in an even worse light, thus building him limited credit among influential readers. Over time, however, he came under deeper criticism, which had its source and justification in the ruler's failure to meet the expectations placed on him. In the *Jewish Antiquities*, when the ruler failed Josephus' expectations of playing the role of patron of the Jewish community and religion, there is a narrative that does not hide his incompetence and selfishness. At the same time, the positive image of Agrippa present in the *Autobiography* has the character of a literary convention in which Josephus speaks kindly about the king because they have a common opponent, Justus of Tiberias. Consequently, it does not destroy the general view of Agrippa as an inept and

PUBLICATION INFO				
		  UNIWERSYTET MIAŁO CIĘŻARÓW	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Wojciech Bejda, the Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk, 22a Arciszewskiego Street, Słupsk 76-200, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk				
SUBMITTED: 2024.06.30		ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

alien ruler to the Jews, whose rule did not turn out to be a continuation of the reign of Agrippa I, but seemed to be a closing moment for the history of the dynasty initiated by its oppressive founder, Herod.

Key words: Agrippa II, Antiquitates Judaicae, Bellum Judaicum, Josephus, Vita

STRESZCZENIE

Józef prezentuje w swoich dziełach spójny, choć ulegający ewolucji obraz króla Agryppy II. W napisanej najpierw *Wojnie żydowskiej* ocena władcy jest umiarkowanie pozytywna, bo niepozbawiona krytycznych akcentów. Jednocześnie Józef stara się nie pisać o wszystkich wydarzeniach, które mogą ukazać króla w jeszcze gorszym świetle, budując mu w ten sposób ograniczony kredyt zaufania wśród wpływowych czytelników. Z biegiem czasu uległ on jednak pogłębionej krytyce, która miała swe źródło i uzasadnienie w niespełnieniu przez władcę pokładanych w nim oczekiwań. W *Starożytnościach żydowskich*, kiedy władca zawiódł oczekiwania Józefa na odegranie roli patrona społeczności i religii żydowskiej, zawarta jest narracja nieukrywająca jego nieudolności i egoizmu. Jednocześnie pozytywny obraz Agryppy obecny w *Autobiografii* ma charakter konwencji literackiej, w której Józef życzliwie wyraża się o królu, ponieważ mają wspólnego przeciwnika – Justusa z Tyberiadu. W konsekwencji nie burzy on ogólnego ujęcia Agryppy jako nieudolnego i obcego Żydom władcy, którego rządy nie okazały się kontynuacją panowania Agryppy I, lecz jawiły się jako kłamra zamykająca dzieje dynastii zapoczątkowanej przez jej opresyjnego założyciela, Heroda.

Słowa kluczowe: Agryppa II, Antiquitates Judaicae, Bellum Judaicum, Józef Flawiusz, Vita

Józef wspomina o Agryppie II, zwanym też rzadziej Młodszym, we wszystkich swych dziełach: *Wojnie żydowskiej*, *Starożytnościach żydowskich*, *Autobiografii* oraz *Przeciw Apionowi*, choć z różnym natężeniem¹.

¹ Panował w latach 48–ok. 92/93 lub 100, vide: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B. C. – A. D. 135)*. A New English Version Revised and Edited, red. G. Vermes, F. Millar, M. Black, t. 1, Edinburgh 1973, s. 471–483; D.R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background of Christianity*, Tübingen 1992, s. 243–275; N. Kokkinos, *The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield 1998, s. 417–440; J. Ciecieląg, *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2002, s. 174–178; G. Labbé, *L'affirmation de la puissance romaine en Judée (63 a. C – 136 p. C.)*, Paris 2012, s. 136–144; B. Chilton, *The Herods: Murder, Politics, and the Art of Succession*, Minneapolis 2021, s. 205–251, 330–340. Kwestia ustalenia śmierci Agryppy jest nadal nierozwiązana i przynosi kolejne próby uporania się z tym problemem. Za wcześniejszą (92/3 r.) datą śmierci tego władcy opowiada się T. Frankfort, *La date de l'Autobiographie de Flavius Josèphe et des oeuvres de Justus de Tibériade*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 1961, 39, 1, s. 55–58; D.A. Barish, *The 'Autobiography' of Josephus and the Hypothesis of a Second Edition of His 'Antiquities'*, „The Harvard Theological Review” 1978, 71, 1/2, s. 71–75; P. Bilde, *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome. His Life, his Works, and their Importance*, Sheffield 1988, s. 105–106; W. Bejda, *Epafrodyt i Józef Flawiusz. Rzecz o prywatnym mecenacie czasów trudnych*, „Studia Judaica” 2008, 11, s. 51–55; S. Mason (*Flavius Josephus. Life of Josephus. Translation and Commentary*,

Pomimo, że Agryppa jest najważniejszą postacią z dynastii herodiańskiej i najważniejszym Żydem jemu współczesnym, Józef nie poświęca jemu jakiegś zwartej narracji, która zawierałaby rodzaj podsumowania rządów i pozwalałaby później na napisanie naukowej biografii o tym władcy². Informacje o nim mają raczej drugorzędne znaczenie w kontekście każdego z dzieł Józefa. Jest to tym bardziej zaskakujące, że przecież Józef był mu współczesny – Agryppa był 10 lat starszy. Był to też jedyny monarcha żydowski, którego poznał on osobiście. W konsekwencji, wobec fragmentaryczności narracji, o wiele trudniej pokusić się o spójną ocenę tej postaci i uchwycenie stosunku autora do niej³. Badacze postrzegają

wyd. idem, Boston, Leiden 2003, s. XVI–XIX) skłania się ku dacie 93–94. A. Kushnir-Stein, *The Coinage of Agrippa II*, „*Studia Classica Israelica*” 2002, 21, s. 131, przyp. 32 vide: s. 131–132 na podstawie głównie źródeł numizmatycznych opowiada się za rokiem 88/9, kiedy zmarł ten władca. Jej poglądy podziela C.P. Jones, *Towards a Chronology of Josephus*, „*Studia Classica Israelica*” 2002, 21, s. 115–121 oraz K. Atkinson, *A History of the Hasmonean State. Josephus and Beyond*, London 2016, s. 9, przyp. 32. Późniejsza data jest preferowana przez takich badaczy jak R. Laqueur, *Der jüdische Historiker Flavius Josephus; ein biographischer Versuch auf neuer quellenkritischer Grundlage*, Giessen 1920, s. 1–6; H.S.J. Thackeray, *Josephus: The Man and the Historian*, New York 1929, s. 16–19; D.R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background of Christianity*, Tübingen 1992, s. 243–282; K.-S. Krieger, *Eine Überlegung zur Datierung der Vita*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Brüssel 1998*, red. J.U. Kalms, F. Siegert, Münster 1999, s. 189–205; N. Kokkinos, *Justus, Josephus, Agrippa II and his Coins*, „*Studia Classica Israelica*” 2003, 22, s. 179. Jako nierozstrzygalną uznaje tę kwestię J. Wilker, *Für Rom und Jerusalem. Die herodianische Dynastie im 1. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main 2007, s. 462–463, przyp. 43.

² *Flavius Josephus. Translation and Commentary. Volume 1B: Judean War 2. Translation and Commentary*, wyd. S. Mason, H. Chapman, Leiden–Boston 2006, s. 180, przyp. 1373 „a figure of enormous importance both in Josephus’ career and in Judean-Roman relations in the latter half of the 1st century CE”. Jedyną książką na temat tej postaci jest biografia autorstwa D.M. Jacobsona, *Agrippa II: the Last of the Herods*, London–New York 2019. Jej lektura skłania do wniosku, że tekst Józefa poświęcony Agryppie nie pozwala na zbudowanie narracji, która miałaby ciągły i zrównoważony charakter. Są bowiem okresy, kiedy brakuje informacji na temat jego aktywności, szczególnie dzieciństwa, młodości, czasów wojny żydowskiej i wreszcie ostatnich lat życia. W większości biografia Jacobsona jest narracją o wojnie żydowskiej, gdzie postać Agryppy pojawia się rzadko. Również wcześniej wydana monumentalna monografia poświęcona wojnie żydowskiej autorstwa S. Masona (blisko 600 stron narracji) nie pozwala na zbudowanie sobie obrazu działań króla podczas opisywanych wydarzeń vide: idem, *A History of the Jewish War A.D. 66–74*, Cambridge 2016.

³ S. Schwartz, *Josephus and Judean Politics*, Leiden 1990, s. 131–160; J.J. Price, *Jerusalem under Siege. The Collapse of the Jewish State 66–70 C.E.*, Leiden 1992, s. 186–188; T. Rajak, *Josephus: The Historian and His Society*, London 2002, s. 163–166; S. Mason, *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories*, Peabody 2009, s. 103–137; D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 12, 14.

relacje pomiędzy królem a historykiem jako początkowo oparte na przyjaźni, potem zaś naznaczone niechęcią ze strony tego drugiego, bo być może już zmarł⁴. Podkreślają oni zmianę nastawienia z biegiem czasu względem Agryppy i niespójny obraz jego postaci⁵. Wydaje się jednak, że Józef wbrew pozorom kontrolował spójność swej narracji nie tylko w obrębie poszczególnych dzieł, ale i pomiędzy nimi. Poprzez zestawienie wzmianek o Agryppie można uchwycić główne linie narracji o tym władcy i określić nastawienie do Józefa, a w konsekwencji ustalić, czy i jak zmieniał się zapatrywanie żydowskiego autora na postać, którą znał i obserwował bacznie jej poczynania. W tym celu przeanalizowane będą informacje z poszczególnych dzieł Józefa, bowiem mają one odmienne priorytety i oddają aktualne nastawienie Józefa szczególnie do bieżącej sytuacji Żydów i ich religii. Agryppa był jedną z najistotniejszych postaci, które miały na to wpływ.

Istotnym problemem związanym z przekazem Józefa jest niepewny charakter źródeł. Przede wszystkim niemal całość narracji o tym władcy oparta jest na przekazie Józefa. Ten z kolei oparty jest na obserwacjach samego Józefa, cesarskich commentarii oraz listach od Agryppy. Wspomina się o wykorzystaniu przez Józefa bliżej nieokreślonego źródła „antyherodiańskiego” lub, być może, kroniki arcykapłańskiej, które były odpowiedzialne za nieprzychylnie informacje o dynastii herodiańskiej⁶. Józef nie zależał już bowiem od tego władcy czy za sprawą jego śmierci czy może dlatego, że stracił władzę, a może zniedołężniał. Wydaje się

⁴ L.H. Feldman, *Flavius Josephus Revisited: The Man, His Writings, and His Significance*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, t. 21, cz. 2, red. H. Temporini, W. Haase, New York 1984, s. 819: „close friendship with Agrippa I's son, Agrippa II”, cf. s. 820; J. Wilker, *Für*, s. 38 („vielleicht entwickelte sich sogar persönliche Freundschaft”); A. Kasher, *Jews and Hellenistic Cities in Eretz-Israel. Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Hellenistic Cities during the Second Temple Period (332BCE–70CE)*, Tübingen 1990, s. 12 („an extremely close friendship”).

⁵ *Josephus*, Vol. I. *The Life. Against Apion*, wyd., tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge–London 1926 [dalej: *Joseph.*, *Vita*] 364–367; D.R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background*, s. 241, 248–253 wskazując na chaotyczność opinii o królu przypisywał ten stan rzeczy wykorzystywana różnych źródeł, W. den Hollander, *Josephus, the Emperors, and the City of Rome: From Hostage to Historian*, Leiden–Boston 2014, s. 272–273, uważa, że niespójność obrazu Agryppy w dziełach Józefa jest o wiele bardziej korzystna dla badaczy, niż gdyby miał on pozostawić dopracowany panegiryk tego władcy.

⁶ G. Hölscher, *Die Quellen des Josephus für die Zeit vom Exil bis zum jüdischen Kriege*, Leipzig 1904, s. 59–80 (antyherodiańskie źródło); D.R. Schwartz, *KATA TOYTON TON KAIPON: Josephus' Source on Agrippa II*, „The Jewish Quarterly Review” 1982, 72, s. 243, 246, 257, 262–263 (kronika arcykapłańska); J. Wilker, *Für*, s. 453. A. Kasher, *op. cit.*, s. 9 idzie zbyt daleko w domniemaniu, że Józef korzystał z archiwum Agryppy,

jednak, że skandale związane z Agryppą mogły być szerzej znane i nie ma potrzeby doszukiwania się istnienia specyficznego tekstu, z którego Józef korzystał⁷. Nie ma więc wielu możliwości porównania tego, co Józef napisał z przekazami niezależnymi. Można natomiast zestawiać ze sobą poszczególne dzieła w poszukiwaniu nieścisłości, niekonsekwencji czy z drugiej strony powtarzalności w narracji dotyczącej poszczególnych aspektów życia Agryppy.

ANTIQUITATES JUDAICAE

„Programową” wzmianką, która określa stosunek do Agryppy w *Staryżnościach* jest zapewnienie Józefa, że:

my jednak spokrewnieni z królami asmonejskimi i dlatego zaszczerzeni godnością kapłańską, uważamy że nie przystoi ze względu na nich mówić nieprawdy, i fakty przedstawiamy rzetelnie i sprawiedliwie. Choć żywimy wielki szacunek dla wielu z jego (Heroda I – WB) potomków, którzy jeszcze teraz rządy sprawują, jednak prawdę stawiamy ponad nimi, nawet choćby przez rzetelne jej przedstawienie wypadło nam ich urazić⁸.

To stwierdzenie jest ważne, ponieważ dowodzi, że już w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, kiedy autor spisywał czasy panowania Heroda, a żyli jego potomkowie, w tym Agryppa II, jego nastawienie było do nich niejednoznaczne i zaczynał pozwalać sobie na nieprzychylne wobec nich aluzje.

Po mianowaniu Agryppy przez Klaudiusza królem nad częścią monarchii swego ojca dał się on poznać jako władca, który starał się zapobiegać konfliktom pomiędzy Żydami a osobami reprezentującymi władzę rzymską⁹. Był skutecznym orędownikiem sprawy żydowskiej przed Klaudiuszem. Przebywając w Rzymie, wyjednał u tego cesarza zgodę na dysponowanie przez Żydów szatą arcykapłańską, a stało się to wbrew woli wpływowego namiestnika Syrii, Witeliusza i prokuratora

⁷ J. Wilker, *Für*, s. 44.

⁸ *Josephus*, Vol. VIII. *The Jewish Antiquities. Books XV–XVII with an English Translation*, wyd., tłum. R. Marcus, A. Wikgren, Cambridge–London 1963 [dalej: *Joseph.*, *AJ.*] 16.187, [tłum. J. Radożycki], s. 769.

⁹ Mianowanie królem *Josephus*, *Josephus*, Vol. II–III. *The Jewish War, Books I–III, IV–VII*, wyd., tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge–London 1927–1928 [dalej: *Joseph.*, *BJ.*] 2.223.

Judei, Fadusa¹⁰. W liście skierowanym do narodu żydowskiego, który przytacza Józef, podkreślone zostały przez Klaudiusza zasługi młodego króla, który kierował się „największą pobożnością” (εὐσεβέστατον) oraz „troskliwością” o los poddanych¹¹.

Po raz kolejny pojawia się Agryppa jako orędownik interesów ludności żydowskiej w sporze z Samarytanami, których popierał prokurator Judei, Kumanus¹². Sytuacja poselstwa żydowskiego była o tyle trudna, że po stronie Samarytan stali wpływowi wyzwolenicy i przyjaciele cesarza. Jego „gorliwe” wstawiennictwo zaowocowało korzystnym dla Żydów wyrokiem Klaudiusza. Co znamienne, sam prokurator został ukarany wygnaniem za swe stronnictwe zachowanie. *Wojna* jednoznacznie przypisuje całą zasługę przekonania cesarza samemu Agryppie. W późniejszym dziele przeważała szaleńczość żony Klaudiusza, Agryppiny, która miała przemożny wpływ na męża. Agryppa wprowadził ją o wstawiennictwo w tej sprawie, ale akcent jest już inaczej rozłożony niż w poprzednim dziele. Choć w *Starożytnościach* Agryppa nie prezentuje się już jako tak wpływowy, jak we wcześniejszym dziele, to i tak jednakowo wykazuje się troską o Żydów¹³. Najwyraźniej młody król nie musiał ryzykować konfliktu z wpływowymi Rzymianami i sprawdzać, na ile jest znaczącą postacią na dworze cesarskim. Po śmierci kobiet życzliwych jemu lub jego religii (Agrypina i Poppea Sabina) nie uważał on już, że jest w stanie cokolwiek zdziałać, a nie chciał też ryzykować własnej pozycji w obronie współwyznawców tak, jak to uczynił jego ojciec¹⁴. Nie mniej jednak nie musiał on podejmować się wstawiennictwa, ponieważ zatarg nie miał miejsca na terenie jego państwa¹⁵. Wydaje się zatem, że narracja ze *Starożytności* jest bliższa prawdopodobnemu

¹⁰ Joseph., *AJ.*, 15.406–407, cf. 20.6–14, vide: J.C. VanderKam, *From Joshua to Caiaphas. High Priests after the Exile*, Minneapolis–Assen 2004, s. 452.

¹¹ Josephus, Vol. IX–X. *The Jewish Antiquities. Books XVIII–XIX, XX with an English Translation*, wyd., tłum. L.H. Feldman, Cambridge–London 1965 [dalej: Joseph., *AJ.*] 20.12–13.

¹² Cornelii Taciti, *Annalium ab excess divi Augusti libri*, wyd. C.D. Fisher, Oxford 1906 [dalej: Tac. *Ann.*] 12.54 o niegodziwości Kumanusa; E.M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule. From Pompey to Diocletian*, Leiden 1976, s. 265–268 nie przypisuje Agryppie II większej roli jako rzecznika strony żydowskiej (s. 268); cf. J.S. McLaren, *Power and Politics in Palestine. The Jews and the Governing of Their Land, 100 BC–AD 70*, Sheffield 1991, s. 131–139; J. Ciecieląg, *op. cit.*, s. 192, przyp. 230.

¹³ Joseph., *BJ.*, 2.245; vide: E.M. Smallwood, *High Priests and Politics in Roman Palestine*, „Journal of Theological Studies” 1962, 13, s. 25.

¹⁴ Agryppa I naraził się na gniew Gajusza, kiedy ten zapragnął umieścić posąg Zeusa w świątyni jerozolimskiej, cf. Joseph., *AJ.*, 18.293–300.

¹⁵ J.S. McLaren, *op. cit.*, s. 138. J. Wilker, *Für*, s. 286 opowiada się za kluczowym znaczeniem Agryppy w wyjednanie przychylnych dla Żydów decyzji.

przebiegowi wypadków i odpowiada programowemu założeniu Józefa, by pisać o członkach dynastii herodiańskiej w sposób bardziej „rzetelny i sprawiedliwy”.

Na okres urzędowania Procjusza Festusa, prokuratora wyznaczonego przez Nerona, należy datować inicjatywę Agryppy opisaną w *Starożytnościach*, by wystawić sobie ogromną jadalnię, z której mógł, uczując między innymi, przyglądać się obrzędom w świątyni¹⁶. Obserwowanie obrzędów religijnych przez osoby niebędące kapłanami było, jak twierdzi Józef, zabronione ojczystym obyczajem. Żydzi postawili więc mur, który zasłaniał widok również garnizonowi rzymskiemu, który kontrolował porządek w mieście. Wysłane do Nerona poselstwo uzyskało zgodę na pozostawienie tego muru. Szczególnie warto zwrócić uwagę na stwierdzenie Józefa, że cesarz podjął decyzję pod wpływem swojej żony Poppei, która była „bogobojna” i wstawiała się za Żydami¹⁷. Jakkolwiek samo obserwowanie obrzędów świątynnych nie było sprzeczne z prawem żydowskim, to jednak sytuacja, kiedy były one podglądane dla rozrywki, a nie jako efekt uczestnictwa w kulcie, mogła prowadzić do konfliktów. W porównaniu z „bogobojną” Rzymianką Poppeą, Agryppa, choć przecież był Żydem, okazuje się „bezbożnikiem”. Niewątpliwie, ze względu na lekceważące podejście do żydowskiego prawa, Józef ukazał go jako typowego władcę hellenistycznego, nie zaś żydowskiego króla¹⁸. Zach-

¹⁶ Porcusz Festus sprawował swój urząd w latach 58–62, a samo wydarzenie należy datować na ostatnie lata jego działalności. Można nawet założyć, że chodzi o rok 62, ponieważ w sprawie powrotu dwóch wysoko postawionych kapłanów (których zatrzymała Poppea, Joseph., cf. AJ., 20.195) do Rzymu udał się Józef w roku 63/4. J.J. Bloom, *The Jewish Revolts Against Rome, A.D. 66–135: A Military Analysis*, Jefferson 2010, s. 57 ocenia tego prokuratora jako „a relatively moderate, prudent governor”.

¹⁷ Joseph., AJ., 20.189–195. E.M. Smallwood, *The Alleged Jewish Tendencies of Poppaea Sabina*, „Journal of Theological Studies” 1959, 10, 2, s. 329–335 dowodzi, że jej portret w literaturze łacińskiej podważa jakiekolwiek wyobrażenia o przestrzeganiu przez nią żydowskiej pobożności. Analiza terminu „θεοσεβεία” wskazuje jedynie na sympatię, nie zaś prozelityzm żony Nerona, vide: M.H. Williams, „Θεοσεβής γὰρ ἦν” — *The Jewish Tendencies of Poppaea Sabina*, „Journal of Theological Studies” 1988, 39, 1, s. 107–108. S. Mason, (*Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 26–27, przyp. 114) sugeruje brak możliwości jednoznacznego określenia stosunku Poppei do judaizmu.

¹⁸ E. Schürer, *op. cit.*, s. 475 „That he was altogether more attached to the Roman rather than to the Jewish side is evident from an incident characteristic in yet another connexion of his indolence and weakness”, „Agrippa had to dispense with his pleasant pastime”; vide: S. Schwartz, *Josephus and Judaeen Politics*, s. 190–191; D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 44–45. A. Baerwald, *Flavius Josephus in Galiläa, sein Verhältniss zu den Parteien insbesondere zu Justus von Tiberias und König Agrippa II*, Breslau 1877, s. 29 przypisuje wpływ na niemoralny charakter Agryppy klimatowi moralnemu Rzymu, w którym się wychowywał („Genussucht

wanie władcy pogłębiło rozdziew pomiędzy religijnymi elitami Jerozolimy (faryzeusze, sauceusze) a dynastią herodiańską.

Także w *Starożytnościach* zawarte są kolejne informacje, które stawiają Agryppę w negatywnym świetle. Mianował on na stanowisko arcykapłańskie Ananosa, który skłonny był do bezprawia. Być może ta ułomność Ananosa nie zaważała na ocenie króla tak, jak jego brak reakcji na skargi szlachetnych obywateli w związku z postępkami arcykapłana. Dopiero interwencja u rzymskiego prokuratora spowodowała, że Agryppa zdjął arcykapłana niegodnego stanowiska¹⁹. Józef nie bez powodu przytacza tę historię. Tak jak w przypadku sprawy z murem świątynnym, to przedstawiciel obcego narodu dba o poszanowanie prawa żydowskiego, natomiast król okazuje się niewrażliwy na jego łamanie. Ponadto nieporadność Agryppy w nominacjach arcykapłanów prowadziła do kolejnych napięć i osłabiania autorytetu ich władzy religijnej²⁰.

Złamaniem „praw przodków” (πάτριοι νόμοι) było również zezwolenie lewitom na noszenie przez nich lnianych szat, co było pierwotnie zastrzeżone wyłącznie dla kapłanów. Innym zaś spośród lewitów pozwolił uczyć się hymnów, co także było przekroczeniem tradycji. Józef zarzuca królowi, że występował nie tylko przeciwko prawu, ale także i kapłanom. Jest to tym bardziej znaczący zarzut, że Józef posiadał kapłańskie pochodzenie, z którego był dumny²¹. Józef w *Starożytnościach* nie wspomina o tym, że Agryppa nie szczędząc kosztów, sprowadził drewno z Libanu, aby podnieść fundamenty świątyni²². To pominięcie świadczy o niechętnym z biegiem czasu nastawieniu Józefa do omawianego władcy.

Na czasy urzędowania Albinusa przypada zdaniem Józefa rozbudowa Cezarei Filipowej, którą przemianował na Neroniadę. W *Wojnie* wydatki na to miasto są dowodem „królewskiej hojności” (τῆς βασιλικῆς

und Schlemmerei, Eitelkeit und Bestechlichkeit, Grausamkeit und Habgier bilden den Grundton in dem unharmonischen Gemälde, das die damalige Zeit uns bietet”).

¹⁹ Joseph., *AJ.*, 20.200–203. Bezprawnym działaniem Ananosa było zwołanie sanhedrynu bez wiedzy prokuratora Albinusa, a może również samo skazanie Jakuba, brata Jezusa, wraz z kilkoma jego towarzyszami.

²⁰ Jak zauważa D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 52: „[c]ertainly, the instability in the administration of the High Priesthood is symptomatic of his difficulty in asserting his authority over the Jewish leadership. These interventions by Agrippa did even more harm than that because they exacerbated existing tensions and created new ones”.

²¹ Joseph., *AJ.*, 20.216–218, vide: J. Wilker, *Für*, s. 315, 543.

²² Joseph., *BJ.*, 5.36–37, cf. idem, *AJ.*, 15.391.

[...] πολυτελείας)²³. Było to jednak miasto z przeważającą populacją pogańską²⁴. Jak można jednak przeczytać w *Starożytnościach*:

także w Berycie wybudował wielkim kosztem teatr dla mieszkańców Berytu i obdarowywał ich dorocznymi spektaklami, wydając na ten cel wiele tysięcy drachm. Ponadto zwykł on rozdawać im zboże oraz oliwę. Król upiększał także całe miasto posągami oraz replikami dawnych rzeźb, a także sprowadził do tego miasta prawie wszystkie ozdoby ze swego królestwa. Nienawiść poddanych stale rosła ku niemu, ponieważ odzierał ich z majątku, aby ozdabiać obce miasto²⁵.

W powyższym fragmencie wyraźnie widoczna jest krytyka postępowania Agryppy, które wyglądało podobnie i oceniane było tak samo jak, zdaniem Józefa, faworyzująca pogańskie miasta polityka Heroda. Powyższy cytat brzmi bowiem jak echo wcześniejszego tekstu odnoszącego się do Heroda: „Rujnował, a cudze upiększał i krwawicą Judei obdarowywał obce narody. Naród cieszący się dawniej dobrobytem i poszanowaniem praw ojczystych wtrącił w biedę i stan krańcowego bezprawia [...]”²⁶.

Porównując oba cytaty, można dojść do wniosku, że stanowią one klamrę spinającą początek i koniec panowania dynastii herodiańskiej. Zestawienie osoby Agryppy z jego przodkiem oskarżanym o tyranie wobec własnej ludności przyczynia się w sposób zawołowany do negatywnej oceny tego pierwszego.

W pewnym stopniu obciąża Agryppę także postępowanie jego krewnych, którzy wdali się w działalność „rozbójniczą”: popełniali gwałty i ograbiali słabszych. Pokrewieństwo z królem zapewniało im bezkarność. Józef stwierdza też, że to wraz z początkiem ich aktywności „nasze miasto zaczęło się chylić ku upadkowi, ponieważ wszystko szło ku gorszemu”²⁷.

²³ Joseph., *AJ.*, 20.211; idem, *BJ.*, 3.514, vide: N. Kokkinos, *The Herodian*, s. 323. Agryppa otrzymał w Galilei od Nerona Tyberiade, Tarycheę, zaś w Perei miasto Julias i czternaście okolicznych wsi oraz Abele, cf. Joseph., *BJ* 2.252; idem, *AJ* 20.159; vide: E. Schürer, *op. cit.*, s. 473, przyp. 8.; *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 63, przyp. 402; s. 71, przyp. 485. Użyte w *Wojnie żydowskiej* określenie πολυτέλεια uwypukla szczególnie aspekt dużego wydatku, vide: W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 1963, s.v. πολυτέλεια, πολυτελής.

²⁴ J.F. Wilson, *Caesarea Philippi. Banias, the Lost City of Pan*, New York 2004, s. 29.

²⁵ Joseph., *AJ.*, 20.211–212 [tłum. – W.B.]. Gdzie indziej wspomina żydowski autor, że uciskał jak jego ojciec mieszkańców Trachonitydy, vide: *ibidem*, 17.28.

²⁶ Joseph., *BJ.*, 2.85–86 [tłum. J. Radożycki], s. 158; cf. idem, *AJ.*, 17.306–307. Badania archeologiczne wykazały, że na terenie Cezarei znajdował się okazały kompleks pałacowy o powierzchni 12 000 m², vide: D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 49–50.

²⁷ Joseph., *AJ.*, 20.214 [tłum. J. Radożycki], s. 958.

Pomimo przesady, jaka jest dostrzegalna w obciążeniu winą krewnych królewskich za pogorszenie się sytuacji w Judei, można dojść do wniosku, że król lekceważył dbałość o ściganie bezprawia i nie troszczył się o poddanych (co pobrzmiewa w oskarżeniu o wspieranie Berytu kosztem swych żydowskich poddanych).

Narracja w *Starożytnościach* o dokonaniach Agryppy kończy się na opisie sytuacji, kiedy osiemnaście tysięcy robotników straciło pracę w Jeruzolimie, ponieważ zakończono wtedy rozbudowę świątyni. Sytuację pogarszał fakt, że był to okres po roku szabatomym (nie uprawiano wtedy ziemi i nie zbierano plonów), kiedy odczuwalne były najpoważniej braki w zaopatrzeniu w lokalną, a więc tańszą żywność. Co więcej, na ten rok przypadał cenzus, po którym miały być pobierane nowe i może wyższe podatki²⁸. W tej sytuacji król wykazał się pasywnością, ponieważ nie zaproponował jakichkolwiek działań, które ulżyłyby doli robotników i ich rodzin. To lud, a raczej jego przywódcy wystąpili z inicjatywą zatrudnienia bezrobotnych do wybrukowania miasta białym kamieniem. Król wyraził jedynie zgodę²⁹.

Ostatnia księga *Starożytności* prezentuje nieprzychylny wizerunek jego siostry, Berenike, i przytacza posądzenia, zgodnie z którymi wiodła ona rozwiązły tryb życia. Była bowiem podejrzewana o kazirodcze relacje ze swym bratem, Agryppą, a także o to, że zdradzała swego męża Polemona, króla Cylicji³⁰. Zapewne Józef nawet znał ją osobiście, jednak nie był skłonny napisać o niej więcej i ostatecznie znaczna część tego, co

²⁸ Joseph., BJ., 6.422; *New Edition of the Babylonian Talmud: Tract Pesachim*, t. 5, *Pesachim* (Passover), red. M.L. Rodkinson, I.M. Wise, G. Taubenhau, New York 1918, 64b; N. Kokinos, *The Herodian*, s. 309, 325, 339. Cenzus przypadał na 62/63 r. Vide: B.Z. Wacholder, *The Calendar of Sabbatical Cycles: During the Second Temple and the Early Rabbinic Period*, „Hebrew Union College Annual” 1973, 44, s. 191.

²⁹ Joseph., AJ., 20.219–223.

³⁰ *Ibidem*, 20.145–146, D. Junii Juvenalis *Saturae sedecim*, red. J. Willis, Stuttgart 1997 [dalej: Juv., Sat.] 6.157–158 (*incestae gestare Agrippa sorori*). Vide: T. Ilan, *Integrating Women into Second Temple History*, Tübingen 1999, s. 94–97, podkreśla, że Józef znacząco umniejsza jej wpływy w swych działach, bowiem mogła odgrywać znaczącą rolę w działaniach wojennych u boku Tytusa. Ponadto, jak wskazuje badaczka, małżeństwa Berenike były aranżowane przez jej ojca, a więc nie można jej posądzić o rozwiązłość. B. Awianowicz, *Wizerunek Żydów i judaizmu w satyrach Juwenalisa*, w: *Z antycznego świata. Religio, cultus, homines. Studia*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 79, uważa, że pogłoska o kazirodczych relacjach była wzorowana na przykładzie aleksandryjskiego dworu Ptolemeuszów, gdzie od czasów Ptolemeusza II Filadelfosa i Arsinoe I tego typu związki nie należały do rzadkości, cf. D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 128, który podkreśla, że Berenike mogła być współrządzającą i podejmowała razem z bratem lub w jego zastępstwie decyzje.

o niej wiadomo, pochodzi od rzymskich historyków³¹. Z drugiej jednak strony Józef podkreślił, że król wymagał obrzezania od Aziza z Emesy oraz Polemona z Cylicji, aby mogli poślubić jego krewne³².

Józef w *Starożytnościach* przedstawia niejednoznaczny, raczej krytyczny obraz ostatniego króla żydowskiego. Nie jest on, trzeba wyraźnie podkreślić, okrutnym lub choćby cynicznym monarchą. Józef ukazuje go jako niekiedy zainteresowanego (wyjednanie zgody na dysponowanie przez Żydów szatą arcykapłańską; wymagał obrzezania od Aziza i Polemona) a niekiedy lekceważącego religię żydowską, nawet mniej pobożnego niż poganie (Poppea Sabina)³³. Przytacza też negatywne wiadomości o jego siostrze, które raczej mają charakter plotkarski choć wyraźnie negatywny. Zazdrośnie Józef ocenia akty ewergetyzmu wobec poddanych, którzy nie byli Żydami (mieszkańcy Berytu i chyba Cezarei Filipowej). Jednocześnie brak jest nowego spojrzenia na wydarzenia związane w wojną żydowską, które mogłoby być potencjalnie szczególnie negatywne dla króla (o czym poniżej).

Negatywne akcenty wynikały z dążenia do ukazania jego osoby „rzetelnie i sprawiedliwie”, jak to zostało zapowiedziane w szesnastej księdze tego dzieła. Nowe, nieprzychylnie informacje mógł Józef zaczerpnąć ze swej pamięci, bo był on współczesny opisywanym wydarzeniom. Nie ma przy tym potrzeby uciekania się do zależności od antyherodiańskiego źródła czy kroniki arcykapłańskiej³⁴. Józef nie zależał już od tego władcy czy za sprawą jego śmierci czy może dlatego, że stracił władzę, a może zniedołężniał.

BELLUM JUDAICUM

Generalnie *Starożytności żydowskie* zamykają główny zrab narracji o Agryppie mniej więcej z końcem urzędowania prokuratora Albinusa.

³¹ *Cornelii Taciti Historiarum libri*, wyd. C. D. Fisher, Oxford 1962 [dalej: Tac., *Hist.*], 2.2.1; C. Suetoni Tranquilli *Opera*. Vol. 1: *De vita Caesarum libri VIII*, red. M. Ihm, Stuttgart 1967 [dalej: Suet., Tit., 7.1; *Dionis Cassii Cocceiani historia romana*, t. 1–3, red. L. Dindorf, J. Melber, Lipsiae 1890, 1894, 1928 [dalej: Dio Cass.] 66.150.3–4, vide: T. Ilan, *Josephus and Nicolaus on Women*, w: *Geschichte – Tradition – Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, t. 1, *Judentum*, red. P. Schäfer, Tübingen 1996, s. 230–233.

³² Joseph., *AJ.*, 20. 139, 145.

³³ Niektórzy badacze mimo wszystko postrzegają Agryppę jako pobożnego, vide np. E.M. Smallwood, *The Jews*, s. 273: „Agrippa II, like his father, affected a pious regard for the Jewish Law”.

³⁴ Vide: przyp. 6.

Późniejsze dokonania króla zostały opisane w *Wojnie żydowskiej* i w *Autobiografii*. Po raz pierwszy pojawia się Agryppa jako patron mediator pomiędzy wzburzonymi Żydami a wysłannikiem namiestnika Syrii, Neapolitanusem. Aktywność króla polegała na przekonaniu starszyny żydowskiej, że lepiej nie występować przeciw Florusowi, rzymskiemu urzędnikowi, ze względu na ich majątki. Józef podkreśla, że pomimo iż król zrugał dostojników, to w sercu im współczuł, ale rozsądek nakazywał surowy kurs wobec pobratymców³⁵. Warto dodać, że Józef był w tym czasie Jerozolimie, ponieważ niewiele wcześniej powrócił ze swego poselstwa do Rzymu.

O ile uspokojenie nastrojów arystokracji świeckiej i kapłańskiej przyszło Agryppie bez większego trudu, o tyle przekonanie „ludu” do dalszego akceptowania uciążliwej rzymskiej zwierzchności nastęrczało już więcej starań. Król starał się odwieść wzburzony lud od wniesienia do Nerona skargi na Florusa³⁶. W tym celu miał wygłosić długą mowę, w której przedstawiał potęgę militarną państwa rzymskiego³⁷. Agryppa najpierw odwołuje się do dążeń wojennych wskazując na niecelne lub nierealne zamiary jej zwolenników; podkreśla wagę uległości i cierpliwego znoszenia ucisku w nadziei na pojawienie się kogoś łagodniejszego; wreszcie jeśli już Żydzi utracili wolność, to powinni się z tym pogodzić. Dalej władca z erudycją wylicza waleczne, ludne i bogate narody, które utraciły samostanowienie na rzecz Rzymian i pomimo ich przeszłej chwały akceptują swój los. Jeśliby natomiast mimo tych argumentów Żydzi wszczęli wojnę, to nie uzyskają pomocy znikąd, nawet ze strony Boga, bo w trakcie walk nie będą mogli należycie pełnić służby Bożej. Na koniec przepowiada on rozmiary spodziewanej klęski w wymiarze materialnym i ludzkim³⁸. Swe przemówienie kończy Agryppa zapewnieniem, że uczynił wszystko, aby ocalić mieszkańców Jerozolimy. Józef dodaje, że po zakończeniu mowy król wraz z siostrą wybuchli płaczem – to wydarzenie, jeśli w ogóle miało miejsce, było raczej chwytem teatralnym.

Interesującym pytaniem jest, na ile tekst mowy Agryppy zapisany na kartach *Wojny* był faktycznie wygłoszony przez króla, na ile zaś jest to popis retorycznych zdolności Józefa. Obecne są trzy podejścia do tego problemu. Część badaczy zakłada, że Agryppa rzeczywiście pokusił się o rozległe wystąpienie do wzburzonej ludności Jerozolimy, w którym trafnie przewidział rozwój wypadków, a Józef je wiernie przekazał, tym

³⁵ Joseph., BJ., 2.336–338.

³⁶ Ibidem, 2.342–344.

³⁷ Ibidem, 2.356–389.

³⁸ Ibidem, 2. 345–404.

bardziej, że był najpewniej wśród jej odbiorców³⁹. Podejście kolejne zakłada, że tekst zawarty w *Wojnie* odzwierciedla zapatrywania króla oraz arystokracji żydowskiej, jednakże to Józef odpowiedzialny był za ostateczny jej kształt⁴⁰.

Wreszcie można też założyć, że wystąpienie Agryppy, jakkolwiek miało miejsce, nie miało wiele wspólnego z treścią mowy, która znajduje się w *Wojnie*⁴¹. Jej bowiem jedynym autorem pozostaje wyłącznie Józef. Wynika to choćby z faktu, że Józef jak i inni autorzy antyczni układali

³⁹ O. Michel, *Die Rettung Israels und die Rolle Roms nach den Reden im ‚Bellum Iudaicum‘ Analysen und Perspektiven*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, t. 21, cz.2, red. H. Temporini, W. Haase, New York 1984, s. 955 („Agrippa hat in seiner Rede den Schlüssel für das folgende Geschehen gefunden, ihm ordnet sich Josephus grundsätzlich unter.“), cf. s. 957; vide: J. Wilker, *Für*, s. 395–397; S. Rocca, *From Human Freedom to Divine Intervention. Agrippa II's Address on the Eve of the Jewish War*, w: *The Future of Rome Roman, Greek, Jewish and Christian Visions*, red. J.J. Price, K. Berthelot, Cambridge 2020, s. 153–154 faktycznie nie czyni różnicy pomiędzy Agryppą a Józefem w kontekście autorstwa mowy, właściwie nawet jest on zdania, że jest ona wyrazem poglądów króla. Za jej faktycznym wygłoszeniem opowiada się też J. Ciecig, *op. cit.*, s. 167.

⁴⁰ J.J. Bloom, *op. cit.*, s. 61: „[w]hether Josephus's rendition of this detailed and lengthy speech is a verbatim account or reflects more of Josephus's own position is beside the point. Clearly at this phase, Josephus's fears about the self-destructive frenzy of the mob were in synch with those of Agrippa II”]; vide: E. Gabba, *L'impero romano nel discorso di Agrippa II (Joseph., B.I., II, 345–401)*, „*Rivista Storica dell'Antichità*” 1976–1977, 6–7, s. 189.

⁴¹ Według H.S.J. Thackeray, *op. cit.*, s. 42 ta mowa jak jest „purely imaginary”; C. Saulnier, *Flavius Josephus et la propagande flavienne*, „*Revue biblique*” 1991, 98 (2), s. 205 stwierdziła „il paraît clair que le discours attribué à Hérode Agrippa II est un exercice académique, artificiellement inséré dans le récit; les nombreuses contradictions, relevées précédemment suffisent à le prouver. Alarmé par la situation, le souverain avait peut-être vainement tenté d'exhorter ses coreligionnaires au calme, mais il est probable que Flavius Josephus s'est livré ensuite à l'une de ces reconstructions littéraires, courantes à son époque, par laquelle l'historien pouvait illustrer une thèse, la sienne ou celle du locuteur; le procédé est suffisamment connu pour qu'il soit inutile de s'y attarder ici”. Vide: *Flavius Josephus. De Bello Iudaico. Der Jüdische Krieg. Griechisch und Deutsch*, t. 1, wyd. O. Michel, O. Bauernfeind, München 1959, s. 447, przyp. 185; S. Rocca, *A Meaningful Statement: King Agrippa II Address to the Jews on the Eve of the War*, „*Mediterraneo antico. Economie, società, culture*” 2015, 18, s. 77 zauważył „[w]e cannot be quite sure when Agrippa II gave this speech, and of course if Agrippa II indeed gave at all a speech to the angry mob, at least in way in which Josephus describes the episode”. R. Laqueur, *op. cit.*, s. 256–257 oraz H. Lindner, *Die Geschichtsauffassung des Flavius Josephus im Bellum Iudaicum. Gleichzeitig ein Beitrag zur Quellenfrage*, Leiden 1972, s. 21 byli zdania, że Agryppa wygłosił jedynie krótki apel, by nie buntować się przeciw Rzymowi, odbudować zburzone krużganki twierdzy Antonii oraz zapłacić zaległe podatki (Joseph., *BJ.*, 2.403–404).

przemowy, by przekazać w nich własne poglądy na wydarzenia⁴². Ponadto w mowie dostrzegalne są zapożyczenia z Tukidydesa, Lizjasza, Ksenofonta, Izokratesa, Demostenesa, Polibiusza i Dionizjusza z Halikarnasu, w efekcie czego Agryppa jawi się pozornie jako wytrawny mówca, ale w rzeczywistości taki zakres biegłości literackiej był poza jego zasięgiem, ponieważ nie był literatem⁴³. Ponadto motywy obecne w przemowie pojawiają się i w innych znaczących wystąpieniach obecnych w *Wojnie* (np. zagrożenie judaizmu w wyniku wojny z Rzymem obecne jest w apelu Józefa do swych towarzyszy w Jotapacie; także w słowach Józefa do obrońców Jerozolimy oraz w wystąpieniu Eleazara do obrońców Masady, czy nawet w *Autobiografii*)⁴⁴. Mowa ukazuje również imperialny punkt widzenia: w pierwszej jej części stanowi wręcz pochwałę Rzymu i wiele wskazuje na to, że do jej opracowania niezbędny był dostęp do archiwów cesarskich⁴⁵. Z drugiej strony zaś wystąpienie Agryppy oddaje zapatrywania człowieka reprezentującego ujarzmiony naród już po klęsce, którą była wojna żydowska. Dopiero znajomość jej przebiegu pozwala

⁴² T. Rajak, *Friends, Romans, Subjects: Agrippa II's Speech in Josephus' Jewish War*, w: *Images of Empire*, red. L. Alexander, Sheffield 1991, s. 123, 129–131.

⁴³ *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 29, przyp. 128. *Flavius Josephus. Translation and Commentary*, s. 266, 269–310, przyp. 2165–2534 wskazuje na liczne zapożyczenia od autorów greckich, co świadczy o tym, że mowa nie mogła być wygłoszona ad hoc w takiej formie, jaka jest zapisana w *Wojnie*.

⁴⁴ Joseph., *BJ.*, 2.391–401; 3.356–359, 363–382; 5.367–368, 377–413; 6.333; 7.323–336, 341–388; idem., *Vita* 17–19, H. Lindner, *op. cit.*, s. 25 stwierdził: „die Agripparede ist letztlich keine Einheit in sich, sondern ein Auftakt, ein Hinweis auf einen Gesamtzusammenhang, der erst Schritt für Schritt, vor allem durch die groß Josephusrede im 5. Buch, in seiner Geschlossenheit erkennbar ist”; vide: P. Bilde, *op. cit.*, s. 55, cf. s. 75, 187; J. Wilker, *Für*, s. 397; A. Roduit, *Le discours d'Agrippa II dans la Guerre juive de Flavius Josèphe*, „Revue des études juives” 2003, 162, s. 402. L.H. Feldman, *Judaism and Hellenism Reconsidered*, Leiden 2006, s. 454–455 dostrzegł zależności pomiędzy mową Agryppy a słowami Sennacheryba do Ezechiasza, cf. *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. A. Jankowski, L. Stachowiak, K. Romaniuk, Poznań 1996 [dalej: *Iz.*] 37:11–13, 18:33–35; Joseph., *BJ.*, 2.358–87.

⁴⁵ Opis potęgi rzymskiej wraz z danymi geograficznymi sugeruje zależność od rzymskiego, oficjalnego źródła, jakim mogło być *Breviarium totius imperii*, vide: C. Saulnier, *op. cit.*, s. 206–216; A. Roduit, *op. cit.*, s. 385, cf. s. 390 („le but (avoué) est de montrer l'universalité de la domination romaine et l'isolement des Juifs dans la politique internationale”). Nagromadzenie egotycznych i nic nie mówiących z żydowskiej, odizolowanej perspektywy nazw ludów przemawia za tym, że ta mowa nie została wygłoszona w Jerozolimie, lecz ma jedynie znaczenie dla wykształconego czytelnika mieszkającego w stolicy imperium. Co więcej nazwy niektórych ludów i krain nie miały jednoznacznego charakteru nawet i dla przeciętnego Rzymianina. Eadem, *op. cit.*, s. 200 jest zdania, że przemowa nie stanowi apologii potęgi rzymskiej, ile raczej stanowi obraz „la brutalité des 'maîtres de l'univers'”.

na pełne zrozumienie wystąpienia Agryppy⁴⁶. Niepodnoszonym dotąd argumentem przemawiającym za tym, że to Józef był jedynym autorem mowy jest fakt, że król mógł przemawiać do zebranych Żydów jedynie po aramejsku, spisana jest zaś po grecku, a ponadto Agryppa nie był przygotowany do dłuższej oracji, ponieważ wydarzenia miały charakter dynamiczny i zaskakujący. W konsekwencji, nie można mieć pewności, co powiedział Agryppa zebranemu audytorium.

Nie mniej jednak jego surowe i nieustępliwe podejście do protestujących Żydów, które było dostrzegalne przed i po wygłoszeniu mowy mogą współgrać z jej surowym wydźwiękiem. W tej przemowie król wprost okazuje brak współczucia uciskanym Żydom, lekceważąc skutki nadużyć prokuratorów, bezlitośnie wskazuje na ich sytuację jako niewolników, którym nie przysługuje prawo do skarg na rzymskich urzędników⁴⁷. Te słowa nie przysłużyły się uśmierzeniu powstańczych nastrojów, bo nie pozostawiały nadziei na rychłą zmianę uciążliwego prokuratora⁴⁸. Co więcej, sam Agryppa nie zamierzał podejmować jakichkolwiek działań mających na celu wpłynięcie na Florusa, choćby przez rozmowę z nim czy interwencję u namiestnika Syrii, Cestiusza Gallusa. Józef bowiem wspomina, że „dopóki Cestiusz Gallus sprawując zarząd prowincji pozostawał w Syrii, nikt nie ośmielił się wysłać doń poselstwa ze skargą na Florusa”⁴⁹. Zdaniem niektórych badaczy, postępowanie króla było oparte na realizmie politycznym i mimo wszystko nakierowane było na dobro

⁴⁶ Joseph., *BJ.*, 2.361–387 (pochwała Rzymu); H. Lindner, *op. cit.*, s. 22, 24–25; D.A. Kaden, *Flavius Josephus and the Gentes Devictae in Roman Imperial Discourse: Hybridity, Mimicry, and Irony in the Agrippa II Speech (Judean War 2.345–402)*, „Journal for the Study of Judaism” 2011, 42, s. 504–507.

⁴⁷ C. Saulnier, *op. cit.*, s. 203; S. Mason, *The Greeks and the Distant Past in Josephus's Judean War*, w: *Antiquity in Antiquity Jewish and Christian Pasts in the Greco-Roman World*, red. G. Gardner, K.L. Osterloh, Tübingen 2008, s. 121, 124 twierdzi, że takie postępowanie Agryppy bliskie było radom zawartym w piśmie Plutarcha *Praecepta gerendae reipublicae*, w: *Plutarch's Moralia in Fourteen Volumes. Vol. X 771E–854D*, wyd. H.N. Fowler, London–Cambridge 1936 [dalej: *Plut.*, *Praec.*] 802f–803a. Ta uwaga dodatkowo wskazuje na Józefa jako autora mowy, który chociaż nie mógł znać dzieł Plutarcha, bo te powstały później niż jego pisma, był świadom wcześniejszych trendów literackich, na których opierał się pisarz z Cheronei.

⁴⁸ A. Roduit, *op. cit.*, s. 397 zauważa, że argumentów Agryppy posłuchał lud, odporni na nie byli zaś radykałowie dążący do powstania. J.J. Bloom, *op. cit.*, s. 62 jest zdania, że gdyby Agryppa nie upierał się przy posłuszeństwie zdyskredytowanemu prokuratorowi, to mógłby on przyczynić się do uspokojenia nastrojów. Jednakże „this imprudent, inappropriate demand provided an opening for the war party, which was able to turn the masses against Agrippa II”.

⁴⁹ Joseph., *BJ.*, 2.280 [tłum. Radożycki, s. 178]. Cf. *ibidem* 2.281–283.

ludu. Poza tym król przecież posiadał pałac w Jerozolimie⁵⁰. Niechęć do poparcia poselstwa mogła też wynikać z faktu, iż nie żyła już wtedy życzliwa dla Żydów Poppea Sabina⁵¹. Król mógł zatem realistycznie oceniać sytuację⁵². Niemniej jednak narracja ukazująca postępowanie wobec ludności Jerozolimy Agryppy wzbudza mieszane uczucia. Wynika to z uwikłania władcy w niełatwe relacje z władzą rzymską.

* * *

Żydzi po wysłuchaniu Agryppy zgodzili się na odbudowę części zniszczonej przez nich twierdzy (o nazwie Antonia) i na zapłacenie zaległego podatku. Próby nakłonienia ich do zaakceptowania zwierzchności Florusa zaowocowały jednak obrzuceniem króla kamieniami przez niektórych z nich. Agryppa, urażony tym zachowaniem, powrócił do swego królestwa⁵³.

Czytelnik *Wojny* może być zaskoczony uległością króla wobec Florusa. Wydaje się, że miała ona swe źródło w niepewności, co do zachowania się urzędników rzymskich na czele z cesarzem⁵⁴. Ponadto Agryppa wydaje się ostrożnie rywalizować o wpływ w Palestynie, a szczególnie w Jerozolimie z kolejnymi prokuratorami rzymskimi⁵⁵. Król aspirował z niejednakowym skutkiem do roli przedstawiciela Żydów. Wynikało to z faktu, że po śmierci Heroda z Chalkis przejął on oficjalną kontrolę (ἐπιμέλεια) nad świątynią. Dzięki niej mógł on nadzorować skarbiec

⁵⁰ E.M. Smallwood, *The Jews*, s. 291–292 przekonuje, że odwołanie Florusa wprowadziło zaspokoiliby oczekiwania umiarkowanych, przyczyniłoby się przy okazji do wzmocnienia ekstremistów, którzy odnotowaliby sukces i nadal nie byłiby zaspokojeni w swych oczekiwaniach, bo jedynym ich celem było pozbycie się Rzymian z Palestyny. Vide: J. Wilker, *Für*, s. 397.

⁵¹ Zmarła w roku 65, a opisywane wydarzenia miały miejsce mniej więcej rok później.

⁵² E.M. Smallwood, *The Jews*, s. 290 stwierdza, że w sytuacji rodzącego się powstania „[t]he king was a political realist and a good diplomatist”, cf. s. 291, 292 („Agrippa’s common sense and realism”).

⁵³ Joseph., *BJ.*, 2.402–407.

⁵⁴ E.M. Smallwood, *The Jews*, s. 269; Można te działania króla interpretować jako przejaw obawy przed negatywną decyzją Nerona w kwestii ukarania Florusa, ponieważ cesarz nie był życzliwy Żydom w Cezarei, którzy poskarżyli się do niego na greckich współmieszkańców. Taki rozwój wypadków wzmocniłby stronnictwo antyrzymskie. Joseph., *BJ.*, 2.284; J. Wilker, *Für*, s. 255–256, 394.

⁵⁵ Zdaniem N. Kokkinosa, *The Herodian*, s. 322–324 od roku 58 można dostrzec stopniowe wzmacnianie się obecności króla w Jerozolimie, w której stale przebywał z przerwami na niezbędne wyjazdy.

świątynny oraz mianować i zdejmować z urzędu arcykapłanów⁵⁶. Józef wspomina dopiero o tych uprawnieniach króla w *Starożytnościach*, a milczy o tym w *Wojnie*. W ten sposób zdejmuje on z króla ciężar odpowiedzialności za błędne nominacje arcykapłańskie i pozbawia go podstaw do konfrontacji w rzymskimi urzędnikami w kontekście ich działań na terenie Jerozolimy. Daje on tym samym do zrozumienia czytelnikowi, że jedynym powodem interwencji króla po stronie Żydów jest jego dobra wola⁵⁷. Być może najbardziej widowym przejawem tej tendencji jest brak reakcji Agryppy na splądrowanie skarbca świątynnego, kiedy to Florus zabrał 17 talentów na poczet zaległego podatku, co było naruszeniem posiadanej przez Agryppę władzy nad skarbcem świątynnym. Pewnym usprawiedliwieniem jednak może być fakt, że król nie był w tym czasie w Jerozolimie, ponieważ składał wizytę Tyberiuszowi Juliuszowi w Aleksandrii. Na wieść o narastających niepokojach w mieście niezwłocznie powrócił on, co można interpretować jako przejaw troski o sytuację. Być może brak jego obecności w momencie zajścia i przeznaczenie zarekwirowanych pieniędzy na zaległe podatki utrudniały akcję Agryppie⁵⁸.

Agryppa starał się mieć dobre relacje z kolejnymi prokuratorami, w tym w Florusem. bowiem pragnął wykazać, że jest perspektywicznym władcą do zarządzania Judeą⁵⁹. Tymczasem jednak jego kompetencje nie wykaczały poza sprawy świątynne, bowiem nie posiadał on podobnej władzy, jaką mieli Herod czy Agryppa I: nie dysponował najwyraźniej siatką szpiegów, dzięki którym byłby zorientowany w skali nastrojów antyrzymskich, nie był skłonny do aktów terroru jak Herod, ani nie miał dostatecznej siły zbrojnej w Jerozolimie, by sprawować nad nią kontrolę.

Zwraca się uwagę, że polityka Agryppy w kwestii nominacji arcykapłańskich nie była oparta na rozeznaniu charakterów i nastrojów

⁵⁶ Joseph., *AJ.*, 20.222 (τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἱεροῦ); J. Wilker, *Für*, s. 394, 397.

⁵⁷ M. Goodman, *The Shaping of Memory: Josephus on Agrippa II in Jerusalem*, w: *Jewish Education from Antiquity to the Middle Ages. Studies in Honour of Philip S. Alexander*, red. R. Smithuis, G.J. Brooke, Leiden 2017, s. 87. C. Saulnier, *op. cit.*, s. 202 zakłada, że władca „ait détenu une autorité morale suffisante pour intervenir auprès des Juifs qui n'étaient pourtant pas ses sujets”. S. Mason (*Flavius Josephus. Translation and Commentary*, s. 263, przyp. 2156) przypuszcza, że formalnie Agryppa nie musiał wstawiać się za mieszkańcami Jerozolimy, ponieważ nie byli de facto jego poddanymi, bowiem jego władztwo nie obejmowało Judei. J. Wilker, *Für*, s. 240–243, 250 jest zdania, że Agryppa nie wywiązywał się z posiadanej władzy (ἐξουσία τοῦ ναοῦ) polegającej na pośredniczeniu pomiędzy ludnością Judei a władzą rzymską. Decydująca władza nad Jerozolimą i świątynią oznaczała, że Agryppa ponosił też większą odpowiedzialność za wydarzenia. Podobnie uważa T. Rak, *Friends*, s. 126.

⁵⁸ Joseph., *BJ.*, 2.293; J. Wilker, *Für*, s. 248–249, 256, 391.

⁵⁹ J. Wilker, *Für*, s. 284–285.

panujących pośród rodów aspirujących do tej godności. Jednymi z najważniejszych liderów powstania były osoby mające bliskie związki z królem. Eleazar syn Ananiasza (mianowanego arcykapłanem przez Agryppę i źle ocenianego w *Starożytnościach*), nakłonił do zaprzestania składania ofiar składanych za Rzymian i cesarza, zaś dwaj inni przedstawiciele promowanych przez króla rodów kapłańskich: Ananiasz, syn Ananiasza, oraz Jezus, syn Gameliela, byli dowódcami żydowskich sił powstańczych⁶⁰.

* * *

Korzystny obraz Agryppy, choć nie bez akcentów wskazujących na interes osobisty, obecny jest w dalszych partiach tego dzieła. Józef bowiem stwierdza, że król troszczył się zarówno o los powstańców, jak i Rzymian, ponieważ „pragnął zachować dla Rzymian Żydów jako wernych poddanych, a Żydom ocalić Przybytek i ojczyście miasto [...], zdając sobie sprawę z tego, że zamieszki nie przyniosą i jemu samemu niczego dobrego [...]”. I rzeczywiście, powstańcy w Jerozolimie podpalili pałac króla i jego siostry⁶¹. Mimo to król nie ustawał w próbach przekonania powstańców, aby albo wszyscy poddali się Rzymianom, albo przynajmniej część z nich przeszła na ich stronę⁶². Agryppa był skłonny przebaczać skruszonym buntownikom⁶³. Troskał się on nie tylko o los Jerozolimy, ale również i o inne miasta, jak choćby o Tyberiadę. W przypadku tego miasta wstawiennictwo króla oszczędziło mu grabieży i gwałtów ze strony legionistów rzymskich⁶⁴. Za sprawą Agryppy miasta Sogane i Seleucia nie przyłączyły się do rewolty⁶⁵. Bezskuteczne były jednak jego próby przekonania mieszkańców Gamali, aby poddali się wojskom rzymskim⁶⁶. Król wspierał swym wojskiem i zasobami materialnymi najpierw Cestiusza, potem zaś Wespazjana⁶⁷. Wykazał się wreszcie odwagą, decydując

⁶⁰ Joseph., *BJ.*, 2.409, 563; idem, *AJ* 20.103, 205–206, 213; idem, *Vita* 193, vide: T. Rajak, *Friends*, s. 126–129.

⁶¹ Joseph., *BJ.*, 2.421[tłum. J. Radożycki] s. 192, cf. *ibidem*, 2.400, podpalenie pałacu: *ibidem*, 2.426, cf. 2.343.

⁶² *Ibidem*, 2.523–524.

⁶³ *Ibidem*, 3.454.

⁶⁴ *Ibidem*, 3.456, 461.

⁶⁵ *Ibidem*, 4.4.

⁶⁶ *Ibidem*, 4.14–16.

⁶⁷ Wsparcie dla Cestiusza (Joseph., *BJ.*, 2.500–502); pomoc dla Wespazjana (*ibidem*, 3. 29, 68, 443). Opis wsparcia wojsk Agryppy można znaleźć w D.M. Jacobson, *op. cit.*, s. 76–79, 84–89, 96, 105, 112–114. Wnikliwie omawia to zagadnienie J. Wilker, *Für*, s. 406–410, 418–420, 424–426.

się na kontynuowanie podróży do ogarniętego zamętem Rzymu (walki pomiędzy Galbą i Othonem w roku 69)⁶⁸.

Agryppa odgrywał bliżej nieokreśloną rolę w działaniach Flawiuszy, które miały na celu przejęcie kontroli nad Rzymem, o czym wspomina Tacyt, a co pomija lub może nawet próbuje ukryć Józef z niejasnych powodów. Teoretycznie Józef powinien być dumny, jak w przypadku Agryppy I, z istotnej roli Agryppy II w działaniach o tak poważnym znaczeniu dla losów cesarstwa. Przebywanie w bliskim gronie przedstawicieli nowej dynastii mogło ożywiać nadzieje na powrót do status quo z czasów jego ojca, przynajmniej w sensie terytorialnym.

Jednak najpewniej odbiór czytelników byłby inny: zastanawialiby się, dlaczego król nie był obecny w swoim kraju, kiedy jego poddani wymagali poręki w obliczu działań bezwzględnej armii rzymskiej⁶⁹. Józef nie wspomina na przykład, że król żydowski wraz ze swymi wojskami brał udział w oblężeniu Jerozolimy, o czym z kolei informuje Tacyt. Czyni on tak zapewne po to, aby odsunąć od władcy jakiekolwiek negatywne skojarzenia, jakie mogłyby mieć żydowski czytelnik, że Agryppa miał swój udział przy zburzeniu tak miasta, jak i Przybytku⁷⁰. Józef ukrywa również zaangażowanie króla w świętowanie zwycięstwa Rzymian nad powstańcami w swej stolicy – Cezarei Filipowej⁷¹. Jest bowiem prawdopodobne, że zorganizował on igrzyska gladiatorские, w których zginęło mnóstwo jeńców, kiedy jedni zostali rzućeni dzikim zwierzętom, drudzy zaś zmuszeni byli walczyć z sobą dużymi gromadami. Być może Agryppa wraz z Berenike byli obecni na innych, o podobnym charakterze, igrzyskach, które zostały zorganizowane w Berycie⁷². Józef nie odnotowuje wizy-

⁶⁸ Joseph., *Bj.*, 4.498–500.

⁶⁹ Józef informuje, że Agryppa i Tytus udali się do Rzymu by pozdrowić cesarza Galbę. Jednak kiedy dowiedzieli się o jego śmierci, Tytus zawrócił, natomiast Agryppa podążał dalej do stolicy cesarstwa (*ibidem*, 4.498–500, Tac., *Hist.*, 1.10.3; 2.2.2–3; Suet., *Tit.*, 5.1). Józef nie informuje dalej, co robił król. Jak jednak informuje Tacyt, Agryppa znajdował się w Rzymie, zanim jeszcze Wespazjan zdecydował się na ogłoszenie swych pretensji do tronu (Tac., *Hist.*, 1.8.1), vide: J. Wilker, *Josephus, the Herodians, and the Jewish War*, w: *The Jewish Revolt against Rome*, red. M. Popović, Leiden 2011, s. 282.

⁷⁰ Tac., *Hist.*, 5.1.2, J. Wilker, *Josephus*, s. 283; K. Atkinson, *op. cit.*, s. 9.

⁷¹ Tak uważają O. Michel, O. Bauernfeind, vide: *Flavius Josephus. De Bello Judaico*, t. 3, s. 225. A.H.M. Jones, *The Herods of Judaea*, Oxford 1938, s. 257, powątpiewa, aby Agryppa współczuł Żydom, których Rzymianie krzyżowali po upadku Jerozolimy. Raczej, jak przypuszcza ten badacz, król odczuwał wobec nich nienawiść za doprowadzenie do zniszczenia miasta i świątyni.

⁷² Joseph., *Bj.*, 7.24; igrzyska w Berycie: *ibidem*, 7.39–40, 96, vide: S. Perowne, *The Later Herods. The Political Background of the New Testament*, New York 1958, s. 184; J. Wilker, *Josephus*, s. 283.

ty królewskiego rodzeństwa w Rzymie w roku 75 z okazji poświęcenia Świątyni Pokoju. W tejże świątyni zdeponowane były łupy zagarnięte z Jerozolimy. Przy tej okazji król został nagrodzony urzędem pretora i zapewne dostał dodatkowo Akre⁷³. Te nabytki uzyskane od Wespazjana świadczą o niemałej pozycji króla i mogły dawać nadzieję na jego znaczący wpływ na losy Palestyny, w tym nawet odbudowę świątyni. Z drugiej jednak strony mogły też stanowić rekompensatę za utracony majątek w Jerozolimie.

* * *

Ukazanie Józefa jedynie jako elementu propagandy na rzecz Agryppy jest zatem zbyt uproszczone. Autor ten starał się ukazać króla jako pobożnego i oddanego sprawom swych poddanych, w tym jako tego, który starał się odwieść od rebelii przeciw Rzymowi, mając nieskrywany interes osobisty. Również podkreślanie troski o naród wynikało z dążenia do ukazania dynastii herodiańskiej jako zawsze zabiegającej o dobro poddanych.

Jednak ten przychylny obraz Agryppy nie był przeznaczony dla odbiorców żydowskich, którzy zapewne mieli trafne rozeznanie jego roli w czasie powstania. Rzesze jeńców żydowskich przekazywały w diasporze własną, nieprzychylną dla króla wersję wydarzeń. Władca ten miał być przykładem pobożnego Żyda, który doceniał i bronił władzy rzymskiej, podczas gdy powstańcy występowali nie tylko przeciw Bogu, ale i przeciw Rzymianom. Odbiorcom znad Tybru, bo z myślą o nich powstał w dziele Józefa taki, a nie inny obraz żydowskiego monarchy, tego typu przekaz udowadniał wzajemne korzyści z koegzystencji i kooperacji pomiędzy Żydami i władzą rzymską. Obraz członków dynastii herodiańskiej, jako reprezentujących interesy Rzymu, odpowiada przesłaniu narracji o tym rodzie w *Wojnie* oraz do pewnego stopnia w *Starożytnościach* (szczególnie w przypadku Heroda i Agryppy I). W konsekwencji, Agryppy nie należało oskarżać o kryzys w Judei. Uwolnienie króla od wszelkich zarzutów było szczególnie ważne w kontekście przyszłych planów organizacji zarządu Judeą⁷⁴. Dynastia herodiańska mogła wydawać się Józefowi w czasie pisania *Wojny* jedyną realną opcją zdolną zapewnić choćby minimalny udział elementu żydowskiego w zarządzie jego

⁷³ Dio Cass., 65.15.4; *Photii bibliotheca*, t. 1–2, red. I. Bekker, Berolini 1824–1825, 33; N. Kokkinos, *The Herodian*, s. 329. W. den Hollander, *op. cit.*, s. 268. A.H.M. Jones, *op. cit.*, s. 219, postrzega Agryppę bardziej jako przedstawiciela rzymskiej arystokracji aniżeli żydowskiego króla.

⁷⁴ J. Wilker, *Josephus*, s. 286–288.

ojczyznę, tak powołując się na zasługi przodków (szczególnie Agryppy I), jak i szczególnie ze względu na niedawną lojalność w krytycznym czasie powstania żydowskiego. Te szanse stawały się tym bardziej realne, że wychodziła im na przeciw polityka Wespazjana, który wprowadził do senatu ludzi ze Wschodu. Agryppa był obywatelem rzymskim w piątym pokoleniu i jego promocja do senatu rozpoczęła się wraz z nadaniem mu rangi pretora⁷⁵. Pozycję króla wzmacniał też związek jego siostry z Tytusem⁷⁶.

Nie należy także pomijać osobistych motywów stojących za pozytywnym obrazem Agryppy. Stosunek żydowskiego literata do tego monarchy można po części próbować wyjaśniać odległym wprawdzie pokrewieństwem, ponieważ obaj wywodzili się w dalszym stopniu od hasmonejskiego rodu. Także wzajemna znajomość i kontakty (żydowski autor podarował bowiem królowi jeden z egzemplarzy *Wojny żydowskiej*) miały niebagatelny wpływ na opinie zawarte w dziełach Józefa⁷⁷. Wreszcie, nie można zupełnie pominąć tak prozaicznego faktu, że Józef posiadał majątek ziemski na terenie Judei⁷⁸. Troska o niego mogła do pewnego stopnia wpływać na prezentację dokonań króla Agryppy, który mógł wspomagać go w pierwszych latach po zakończeniu wojny.

Widomą oznaką klęski tych założeń i wyczerpania się kredytu, którym został obdarzony Agryppa było znacznie bardziej surowe nastawienie do Agryppy i jego siostry w *Starożytnościach*, których ostatnie księgi powstawały od końca lat 80-tych⁷⁹. W tej późniejszej pracy pojawiają się wzmianki o zakazanych relacjach łączących rodzeństwo, ujawniane są konflikty z elitą kapłańską oraz pojawia się ważny wątek wspierania finansowego mieszkańców Berytu kosztem Żydów. Przyczyną zmiany nastawienia Józefa mogła być słaba pozycja króla na dworze cesarskim, jego podeszły wiek, wreszcie brak perspektyw kontynuacji dynastii⁸⁰.

⁷⁵ Dio Cass., 66.15.4. W. Eck, *Emperor, Senate and Magistracies*, w: *The Cambridge Ancient History*, t. 11, *The High Empire, A.D. 70–192*, red. A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge 2000, s. 214–237, szczeg. 218–219.

⁷⁶ M. Goodman, *The Shaping*, s. 91–92; C. Saulnier, *op. cit.*, s. 221 przyjmuje, że narracja o aktywności Agryppy i jego przemowa powstały w czasie, kiedy ten wraz ze swoją siostrą przebywał w Rzymie.

⁷⁷ Joseph. *Vita* 362 *Josephus*, Vol. I. *The Life. Against Apion*, wyd., tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge–London 1926 [dalej: *Joseph. Ap.*] 1.51.

⁷⁸ Vide: Joseph, *Vita*, 422.

⁷⁹ J. Wilker, *Josephus*, s. 288.

⁸⁰ S. Schwartz, *op. cit.*, s. 131–138, cf. s. 151–160, wysunął teorię, że Józef zmieniał stosunek w odniesieniu do tego władcy: pod koniec lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych Agryppa był zainteresowany utrzymaniem lub odzyskaniem swej ważnej pozycji w społeczeństwie żydowskim. Po jego śmierci Józef nie czuł się skrupowany, by

Wskazuje się też na zyskujące z biegiem czasu w dziełach Józefa przywiązanie do żydowskiej tradycji religijnej, które stanowiło punkt wyjścia do oceniania postaci, szczególnie od drugiej połowy *Starożytności*⁸¹.

Agryppa w *Wojnie* to postać drugoplanowa. Informacje dotyczące tego władcy obejmują jedynie w 1/3 drugiej księgi, przy czym bardzo rzadko jest on wzmiankowany w księdze trzeciej i czwartej⁸². Jego koleje życia nie stanowią obiektu zainteresowania Józefa, a jedynie odgrywa on rolę w kontekście wybuchu powstania. Józef nie tyle gloryfikuje postawę Agryppy, ile ukrywa jego opowiadanie się po stronie Rzymu i udział w tłumieniu powstania. Czyni on to w nadziei, że król w przyszłości okaże się potrzebny przy odbudowie Jerozolimy i świątyni. Ponadto nie bez znaczenia był fakt, że Józef znał osobiście króla i obserwował jego działania jako jego przeciwnik od początku powstania. Niewątpliwie Józef uzyskując namiestnictwo Galilei był osobą zaufaną przywódców początkowej fazy powstania. Józef nie ukrywa, że nawet atakował posiadłości króla, o czym ten musiał wiedzieć⁸³. Poznali się osobiście może dopiero po upadku Jotapaty, kiedy Józef był w niewoli u Wespazjana. Tam zapewne nic nie łączyło wiernego stronnika rzymskiego dowódcy i jeńca, którego czekał niechlubny koniec podczas triumfu w Rzymie. Realizacja proroctwa Józefa musiała wywołać niemałe zdziwienie Agryppy, choć i ona jednak nie musiała mieć wpływu na wzajemne relacje. Dopiero wyzwolenie Józefa i zauważalna pozycja w kręgu Wespazjana i Tytusa mogła skłonić Agryppę do przychylniejszego spojrzenia na niedawnego wroga. Powierzenie roli propagandzisty cesarskiego otworzyło drogę Józefowi do może wymuszonych łask króla. O częstotliwości i charakterze ich relacji niewiele wiadomo, a tym bardziej o wzajemnych uczuciach. Nie były one zapewne najgorsze jak w przypadku Józefa i Jana z Gischali, których drogi rozeszły się i doprowadziły ich od współpracy i życzliwości

wyrażać swe negatywne przekonania wobec tego władcy. *Wojna* napisana została „with the monarchs’ interests in mind”, s. 213.

⁸¹ Vide: *Flavius Josephus. Translation and Commentary*, s. 99 n; D.R. Schwartz, *Josephus on Albinus: the Eve of Catastrophe in Changing Retrospect*, w: *The Jewish Revolt against Rome*, red. M. Popović, Leiden 2011, s. 302.

⁸² Jest znamienne, że wzmianki w dalszych księgach, bardzo rzadkie, nie mają związku z toczącą się wojną vide: *Joseph. BJ.*, 5.36, 152; 7.97.

⁸³ *Joseph., Vita* 65–66. J. Wilker, *Für*, s. 414–418. Być może Józef starał się nawiązać kontakty z królem wobec słabnących perspektyw powstania, kiedy to dążył do oddania bagażu zrabowanych przez jego ludzi żonie Ptolemeusza, rządcy królewskiego, cf. *Joseph., Vita* 126–128; vide: A. Baerwald, *op. cit.*, s. 43–44.

ku wzajemnej zawiści i wrogości⁸⁴. Trudno zatem uznać obraz postaci Agryppy za przykład szczególnego przejawu życzliwości⁸⁵.

VITA

Na tym tle może zaskakiwać zupełnie pozytywny obraz Agryppy w *Autobiografii*, która została napisana w podobnym czasie, co ostatnia księga *Starożytności żydowskich*, tak krytyczna wobec tego władcy. Co więcej, przypuszczalnie *Autobiografia* stanowiła apendyks dla *Starożytności*, więc czytelnik od razu przechodził od jednego dzieła do drugiego⁸⁶. Wydaje się, że w *Autobiografii* Agryppa odgrywa rolę odpowiednika Józefa. Postać króla służy legitymizowaniu dzieła Józefa: obaj przejmują się losem ludu i starają się go ocalić przed okrucieństwami wojny, podobnie też starają się uchronić świątynię przez zbezczeszczeniem⁸⁷. Warto zauważyć, że wrogami Józefa i króla Agryppy są te same osoby, a szczególnie Justus z Tyberiady oraz Jan z Gischali⁸⁸. Pomimo wrogich działań przeciwko sobie Agryppa zdobył się na wspałałomyślny gest przebaczenia Justusowi. Tenże jednak okazał się później niewdzięcznikiem, bowiem zawiódł w jakiś sposób zaufanie króla i ten zdjął go z powierzonego mu stanowiska⁸⁹. Pozytywna prezentacja króla w tym kontekście służy apologetyce

⁸⁴ Vide: W. Bejda, *Rhetorical and Strategic Meaning of „Envy” (φθόρος) in Josephus. Examples of Korah and John of Gischala*, „Philologia Classica” 2024, 19, 1, s. 19–36.

⁸⁵ W. den Hollander, *op. cit.*, s. 267 uważa, że król był „an active participant in its production (chodzi o *Wojnę żydowską* – W.B.)”. To stwierdzenie pozostaje w zgodzie z tendencją tego badacza do przeceniania roli Agryppy w Rzymie jako patrona tamtejszej społeczności żydowskiej, vide: s. 269–270.

⁸⁶ Joseph. AJ., 20.267; D.A. Barish, *op. cit.*, s. 65–71; S. Mason, *An Essay in Character: The Aim and Audience of Josephus's Vita*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Münster 1997. Vorträge aus dem Institutum Judaicum Delitzschianum*, wyd. F. Siegert, J.U. Kalms, Münster 1998, s. 45–48, 53, 68, 73–75.

⁸⁷ Poglądy Józefa na powstanie są takie same jak analizowana już mowa Agryppy w wojnie, vide: Joseph., *Vita* 19–19, idem, BJ., 2.345–347.

⁸⁸ Justus: Joseph., *Vita*, 39–41, cf. 390; Jan z Gischali: *ibidem*, 74. Według S. Masona (*Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 42, przyp. 217) Justus nie porzucił wierności Agryppie i pozostawał członkiem jego dworu, cf. *ibidem*, s. 42–42, przyp. 219; s. 137, przyp. 1371; s. 138, przyp. 1384, s. 140, przyp. 1400. Jednakże w czasie, kiedy Józef pisał *Autobiografię*, król już nie żył.

⁸⁹ Joseph., *Vita*, cf. 410, vide: *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 141, przyp. 1405. Józef nie był tutaj w stanie przytoczyć żadnego konkretnego zarzutu przeciw Justusowi, a sam pasaż poświęcony relacjom pomiędzy nim i Agryppą ma przesadny charakter, vide: E. Schürer, *op. cit.*, s. 35; *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 144–145, przyp. 1456, 1463. Dalej

aktywności Józefa w czasie powstania jako autora, który opisuje wydarzenia z perspektywy osoby kompetentnej: jako dowódca i świadek⁹⁰. Jeśli bowiem jego przeciwnik (Justus) okazał swemu dobroczyńcy (Agryppie) niewdzięczność, to i jego zarzuty wobec Józefa są zapewne nieuczciwe, jak to wynika z niegodziwego charakteru samego oskarżyciela. Gdyby król nie miał jakichkolwiek relacji z adwersarzami Józefa, to zapewne nie byłby wspomniany. Na szczególną rolę tego władcy w *Autobiografii* Józefa wskazuje przytoczenie listów do niego⁹¹. W korespondencji nacisk położony został na uwiarygodnienie *Wojny* i w konsekwencji samego jej autora. Dlatego też osoba Agryppy musiała zostać ukazana jako ciesząca się nieposzlakowaną opinią oraz autorytetem. Również o zależności Józefa od monarchy świadczy fakt, że jednemu z synów nadał imię Agryppa⁹².

W tym dziele także król odgrywa rolę soteriologiczną, bowiem ratuje przed śmiercią wiele dziesiątek tysięcy Żydów z kobietami i dziećmi z rąk zdradliwego zarządcy Warusa, którego w porę zdjął z urzędu⁹³. Później przebaczył dwóm znaczącym urzędnikom, którzy zbiegli od niego do powstańców⁹⁴. Starał się też zapobiegać dążeniom buntowniczym ze strony mieszkańców Gamali⁹⁵. Józef natomiast z narażeniem życia próbował apelować do powstańców w Jerozolimie, aby ci poddali się Rzymianom. W ten sposób cierpień uniknęłaby ludność cywilna, a sama świątynia nie zostałaby zniszczona. Józef wstawiał się za jeńcami, których znał, a Tytus darował im życie i wolność⁹⁶.

Przeciwko Agryppie podnoszone były fałszywe oskarżenia, według których był on wrogiem Tyru i Rzymian. Towarzyszący mu Wespazjan odrzucił je jako znieważające go, ponieważ był królem oraz, co może nawet ważniejsze, „przyjacielem Rzymian”⁹⁷. Wątek fałszywych oskar-

jednak (Joseph., *Vita*, 410) Justus oskarżany był przez mieszkańców Dekapolis o spalenie ich wsi, vide: *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 163, przyp. 1685.

⁹⁰ P. Bilde, *op. cit.*, s. 112, J.H. Neyrey, *Josephus' Vita and the Encomium: a Native Model of Personality*, „Journal for the Study of Judaism” 1994, 25, 2, s. 205; *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. XXXV–XXXVI, XXXIX–XLI.

⁹¹ Joseph., *Vita*, 365–367. S. Mason (*Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 150, przyp. 1501) powątpiewa, czy oba listy są autentyczne.

⁹² Joseph., *Vita* 5; vide: *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 10, przyp. 39.

⁹³ Joseph., *Vita*, 61. O Warusie vide: *Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 53, przyp. 303.

⁹⁴ Joseph., *Vita*, 154, vide: 112.

⁹⁵ Joseph., *Vita*, 184. Jak zauważa S. Mason (*Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 94, przyp. 798), król nie orientował się, że te działania były spóźnione. Potwierdza to przekaz w: Joseph., *Vita*, 60, 177–178.

⁹⁶ Joseph., *Bf.*, 5.114, 361–420, 541, 546; 6.96–113, 124–129, 365; idem, *Vita*, 418–419.

⁹⁷ Joseph., *Vita*, 407. Również mieszkańcy Cezarei liczyli na to, że Rzymianie skążą na śmierć Agryppę na podstawie oskarżeń Żydów (*ibidem*, 52). Nieco dalej jednak tymi,

żeń pojawia się zapewne nie bez związku z podobnymi zarzutami, które stawiane były Józefowi. Pomawiali go ci Żydzi, którzy zazdrościli mu powodzenia, jednak Wespazjan i jego synowie wielokrotnie nie dawali im wiary. Józef wspomina, że także Katullus, rzymski zarządca Cyrenajki, starał się nieskutecznie oskarżyć przed Wespazjanem, ponieważ był zamożny⁹⁸.

Autobiografia nie tyle służy ukazaniu działań Agryppy jako władcy stojącego po stronie Rzymian i troskającego się o obywateli oraz skłonnego do przebaczenia wystąpień przeciwko niemu, ile podporządkowana jest własnej autoprezentacji postaci autora, co jest zupełnie zgodne z charakterem dzieła. Uświadomienie sobie tej zależności pomiędzy obrazem Agryppy i Józefa pozwala na stwierdzenie, że obraz władcy jest właściwie odbiciem dobroczynnej działalności tego ostatniego. Z tego też powodu *Autobiografii* nie należy traktować jako prezentacji stosunku Józefa do Agryppy, gdyż ten obecny jest w ostatniej księdze *Starożytności*, które są mu nieprzychylnie. Józef prezentując swoje negatywne nastawienie do Agryppy, pozbawiałby się dogodnego sposobu korzystnego ukazania własnej postaci⁹⁹. Nie chciał zapewne również podważyć swej narracji z *Wojny*, która ukazała króla pozytywnie.

ZAKOŃCZENIE

Agryppa II zasługuje na słowa uznania w kontekście jego zdolności do utrzymania się u władzy pomimo zmieniających się cesarzy i katastrofalnego powstania żydowskiego. Zdołał on bowiem ostać się na tronie za Klaudiusza, Nerona, Othona, Witeliusza, Wespazjana, Tytusa, Domicjana (i może Nerwy oraz Trajana), kiedy to zmarł. Pozostawał zatem u władzy przez prawie pół wieku, sprawując rządy nad etnicznie i geograficznie niejednorodnym państwem¹⁰⁰. Te jednak zdolności najwyraźniej nie były dla Józefa najważniejsze w kontekście oceny tego władcy. W księdze osiemnastej *Starożytności żydowskich* zamieścił bowiem stwierdzenie, które odnosi się do całej dynastii: „Na nic się nie zda liczne potomstwo i wszelka ludzka potęga, jeśli się nie żyje w bojaźni Bożej. W okresie

którzy nastawiali na życie króla, byli Warus i Syryjczycy mieszkający w Cezarei (*ibidem*, 59).

⁹⁸ Joseph., *Vita*, 424–425, 429; idem, *BJ.*, 7.448–450.

⁹⁹ S. Mason (*Flavius Josephus. Life of Josephus*, s. 150, przyp. 1507) stwierdza, że Józef przyjmował rolę obrońcy dobrego imienia króla Agryppy przeciw zniesławieniom wypisywanym przez Justusa.

¹⁰⁰ N. Kokkinos, *The Herodian*, s. 339.

bowiem niepełna stu lat wyginęli, choć było ich wielu, prawie wszyscy potomkowie Heroda”¹⁰¹.

To spostrzeżenie, ważne również w kontekście oceny Agryppy, dało Józefowi potwierdzenie słuszności przekonania, że władza tej dynastii zdobyta bezprawnie i nieakceptowana przez naród nie mogła być długotrwała. Sprawcą kresu jej panowania nad Żydami był Bóg, bowiem, jak wynika z powyższego cytatu, ród Heroda cechował się bez wyjątku (nawet do pewnego stopnia w przypadku Agryppy I) bezbożnością.

Józef ukazywał Agryppę w zależności od tendencji dominujących w danym dziele oraz w odniesieniu do osobistych, jak też politycznych uwarunkowań. Postać ostatniego króla skupia jakby w soczewce te tendencje, które dostrzec można w dziełach Józefa. W *Wojnie* dominuje nadzieja na odbudowę świątyni jerozolimskiej i pokojową koegzystencję palestyńskich Żydów z władzą rzymską. *Starożytności* są z kolei dowodem na pozbycie się przez Józefa złudzeń obecnych we wcześniejszym dziele. Wreszcie *Autobiografia* jest formą apologii skoncentrowaną na wychwalaniu własnych zalet, gdzie obraz jest czarno-biały: są tylko jednostki podle atakujące te niewinne. Postać Agryppy wpisuje się dobrze w powyższe założenia.

W *Wojnie*, pomimo nieudolności króla w postępowaniu z ludnością żydowską łączącą się z obroną własnego stanu posiadania, przedkładaniu relacji z władzą rzymską nad te z współwyznawcami, dostrzec można rodzaj kredytu zaufania, którym obdarzył go Józef, ponieważ wierzył, że król odegra rolę w odbudowie świątyni i będzie pełnił rolę patrona Żydów. Kiedy jednak te nadzieje okazały się płonne, ocena władcy mogła być tylko bardziej surowa, bez pomijania słabości i nieporadności króla. Narracja ukazująca Agryppę jest dowodem na rozczarowanie autora władzą świecką, która nie zważała na dobro poddanych, szczególnie żydowskich.

Był to także jedyny żydowski monarcha, którego Józef znał osobiście, a mimo to nie poświęca mu zwartej narracji, co zawsze czynił bez wyjątku w odniesieniu do postaci patriarchów i królów. Józef nie pozostawia także podsumowania jego rządów. Świadczy to drugorzędnym znaczeniu Agryppy, co może jest wyrazem przekonania, że jest to postać nieznacząca w dziejach narodu żydowskiego. Przynajmniej z perspektywy Józefa Falwiusza.

¹⁰¹ Joseph., *AJ.*, 18.127 [tłum. Radożycki], s. 847.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- C. Suetoni Tranquilli Opera. Vol. 1: *De vita Caesarum libri VIII*, red. M. Ihm, Stuttgart 1967.
- Cornelii Taciti Annalium ab excess divi Augusti libri, wyd. C.D. Fisher, Oxford 1906.
- Cornelii Taciti Historiarum libri, wyd. C.D. Fisher, Oxford 1962.
- D. Junii Juvenalis Saturae sedecim, red. J. Willis, Stuttgart 1997.
- Dionis Cassii Cocceiani historia romana, t. 1–3, red. L. Dindorf, J. Melber, Lipsiae 1890, 1894, 1928.
- Flavius Josephus. *De Bello Judaico. Der Jüdische Krieg. Griechisch und Deutsch*, t. 1, wyd. O. Michel, O. Bauernfeind, München 1959.
- Flavius Josephus. *De Bello Judaico. Der Jüdische Krieg. Griechisch und Deutsch*, t. 3, wyd. O. Michel, O. Bauernfeind, München 1969.
- Flavius Josephus. *Life of Josephus, Translation and Commentary*, wyd. S. Mason, Leiden 2003.
- Flavius Josephus. *Translation and Commentary, Volume 1B: Judean War 2*, wyd. S. Mason, Leiden 2008.
- Josephus, Vol. I. *The Life. Against Apion*, wyd., tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge–London 1926.
- Josephus, Vol. II–III. *The Jewish War, Books I–III, IV–VII*, wyd., tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge–London 1927–1928.
- Josephus, Vol. VIII. *The Jewish Antiquities. Books XV–XVII with an English Translation*, wyd., tłum. R. Marcus, A. Wikgren, Cambridge–London 1963.
- Josephus, Vol. IX–X. *The Jewish Antiquities. Books XVIII–XIX, XX with an English Translation*, wyd., tłum. L.H. Feldman, Cambridge–London 1965.
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela „Antiquitates Judaicae”*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Poznań 1962.
- New Edition of the Babylonian Talmud: Tract Pesachim*, t. 5, *Pesachim (Passover)*, red. M.L. Rodkinson, I.M. Wise, G. Taubehaus, New York 1918.
- Photii bibliotheca, t. 1–2, red. I. Bekker, Berolini 1824–1825.
- Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. A. Janowski, L. Stachowiak, K. Romaniuk, Poznań 1996.
- Plutarch's *Moralia in Fourteen Volumes. Vol. X 771E–854D*, wyd. H.N. Fowler, London, Cambridge 1936.
- Thucydides *Historiae, Editio maior*, t. 1–2, wyd. C. Hude, Lipsiae 1913.

Studies (Opracowania)

- Atkinson K., *A History of the Hasmonean State. Josephus and Beyond*, London 2016.
- Awianowicz B., *Wizerunek Żydów i judaizmu w satyrach Juwenalisa*, w: *Z antycznego świata. Religio, cultus, homines. Studia*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000.
- Baerwald A., *Flavius Josephus in Galiläa, sein Verhältniss zu den Parteien insbesondere zu Justus von Tiberias und König Agrippa II*, Breslau 1877.
- Barish D.A., *The 'Autobiography' of Josephus and the Hypothesis of a Second Edition of His 'Antiquities'*, „The Harvard Theological Review” 1978, 71, 1/2.
- Bauer W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 1963.
- Bejda W., *Epafrodyt i Józef Flawiusz. Rzecz o prywatnym mecenacie czasów trudnych*, „Studia Judaica” 2008, 11.

- Bejda W., *Rhetorical and Strategic Meaning of "Envy" (φθόνος) in Josephus. Examples of Korah and John of Gischala*, „*Philologia Classica*” 2024, 19, 1.
- Bilde P., *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome. His Life, his Works, and their Importance*, Sheffield 1988.
- Bloom J.J., *The Jewish Revolts Against Rome, A.D. 66–135: A Military Analysis*, Jefferson 2010.
- Chilton B., *The Herods: Murder, Politics, and the Art of Succession*, Minneapolis 2021.
- Cieciela J., *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2002.
- Den Hollander W., *Josephus, the Emperors, and the City of Rome: From Hostage to Historian*, Leiden–Boston 2014.
- Eck E., *Emperor, Senate and Magistracies*, w: *The Cambridge Ancient History*, t. 11, *The High Empire, A.D. 70–192*, red. A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge 2000.
- Feldman L.H., *Flavius Josephus Revisited: The Man, His Writings, and His Significance*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, t. 21, cz. 2, red. H. Temporini, W. Haase, New York 1984.
- Feldman L.H., *Judaism and Hellenism Reconsidered*, Leiden 2006.
- Frankfort T., *La date de l'Autobiographie de Flavius Josèphe et des oeuvres de Justus de Tibériade*, „*Revue belge de philologie et d'histoire*” 1961, 39, 1.
- Gabba E., *L'impero romano nel discorso di Agrippa II (Ioseph., B.I., II, 345–401)*, „*Rivista Storica dell'Antichità*” 1976–1977, 6–7.
- Goodman M., *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A. D. 66–70*, Cambridge 1995.
- Goodman M., *The Shaping of Memory: Josephus on Agrippa II in Jerusalem*, w: *Jewish Education from Antiquity to the Middle Ages. Studies in Honour of Philip S. Alexander*, red. R. Smithuis, G.J. Brooke, Leiden 2017.
- Hölscher G., *Die Quellen des Josephus für die Zeit vom Exil bis zum jüdischen Kriege*, Leipzig 1904.
- Ilan T., *Josephus and Nicolaus on Women*, w: *Geschichte – Tradition – Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, t. 1, *Judentum*, red. P. Schäfer, Tübingen 1996.
- Ilan T., *Integrating Women into Second Temple History*, Tübingen 1999.
- Jacobson D.M., *Agrippa II: the Last of the Herods*, London–New York 2019.
- Jones A.H.M., *The Herods of Judaea*, Oxford 1938.
- Jones C.P., *Towards a Chronology of Josephus*, „*Studia Classica Israelica*” 2002, 21.
- Kaden D.A., *Flavius Josephus and the Gentes Devictae in Roman Imperial Discourse: Hybridity, Mimicry, and Irony in the Agrippa II Speech (Judean War 2.345–402)*, „*Journal for the Study of Judaism*” 2011, 42.
- Kasher A., *Jews and Hellenistic Cities in Eretz-Israel. Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Hellenistic Cities during the Second Temple Period (332BCE–70CE)*, Tübingen 1990.
- Kokkinos N., *The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield 1998.
- Kokkinos N., *Justus, Josephus, Agrippa II and his Coins*, „*Studia Classica Israelica*” 2003, 22.
- Krieger K.-S., *Eine Überlegung zur Datierung der Vita*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Brüssel 1998*, red. J.U. Kalms, F. Siegert, Münster 1999.
- Kushnir-Stein A., *The Coinage of Agrippa II*, „*Studia Classica Israelica*” 2002, 21.
- Labbe G., *L'affirmation de la puissance romaine en Judée (63 a. C. – 136 p. C.)*, Paris 2012.
- Laqueur R., *Der jüdische Historiker Flavius Josephus; ein biographischer Versuch auf neuer Quellenkritischer Grundlage*, Gießen 1920.
- Lindner H., *Die Geschichtsauffassung des Flavius Josephus im Bellum Judaicum. Gleichzeitig ein Beitrag zur Quellenfrage*, Leiden 1972.

- Mason S., *An Essay in Character: The Aim and Audience of Josephus's Vita*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Münster 1997. Vorträge aus dem Institutum Judaicum Delitzschianum*, wyd. F. Siegert, J.U. Kalms, Münster 1998.
- Mason S., *The Greeks and the Distant Past in Josephus's Judean War*, w: *Antiquity in Antiquity Jewish and Christian Pasts in the Greco-Roman World*, wyd. G. Gardner, K.L. Osterloh, Tübingen 2008.
- Mason S., *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories*, Peabody 2009.
- Mason S., *A History of the Jewish War A.D. 66–74*, Cambridge 2016.
- McLaren J.S., *Power and Politics in Palestine. The Jews and the Governing of Their Land, 100 BC-AD 70*, Sheffield 1991.
- Michel O., *Die Rettung Israels und die Rolle Roms nach den Reden im 'Bellum Iudaicum' Analysen und Perspektiven*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, t. 21, cz. 2, red. H. Temporini, W. Haase, New York 1984.
- Neyrey J.H., *Josephus' Vita and the Encomium: a Native Model of Personality*, „Journal for the Study of Judaism” 1994, 25, 2.
- Perowne S., *The Later Herods. The Political Background of the New Testament*, New York 1958.
- Price J.J., *Jerusalem under Siege. The Collapse of the Jewish State 66–70 C.E.*, Leiden 1992.
- Rajak T., *Friends, Romans, Subjects: Agrippa II's Speech in Josephus' Jewish War*, w: *Images of Empire*, red. L. Alexander, Sheffield 1991.
- Rajak T., *Josephus: The Historian and His Society*, London 2002.
- Roduit A., *Le discours d'Agrippa II dans la Guerre juive de Flavius Josèphe*, „Revue des études juives” 2003, 162.
- Rocca S., *A Meaningful Statement: King Agrippa II Address to the Jews on the Eve of the War*, „Mediterraneo antico. Economia, società, cultura” 2015, 18.
- Rocca S., *From Human Freedom to Divine Intervention. Agrippa II's Address on the Eve of the Jewish War*, w: *The Future of Rome Roman, Greek, Jewish and Christian Visions*, red. J.J. Price, K. Berthelot, Cambridge 2020.
- Saulnier C., *Flavius Josèphe et la propagande flavienne*, „Revue biblique” 1991, 98, 2.
- Schürer E., *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B. C. – A. D. 135). A New English Version Revised and Edited*, red. G. Vermes, F. Millar, M. Black, Edinburgh 1973.
- Schwartz D.R., *KATA TOYTON TON KAIPON: Josephus' Source on Agrippa II*, „The Jewish Quarterly Review” 1982, 72.
- Schwartz D.R., *Studies in the Jewish Background of Christianity*, Tübingen 1992.
- Schwartz D.R., *Josephus on Albinus: the Eve of Catastrophe in Changing Retrospect*, w: *The Jewish Revolt against Rome*, red. M. Popović, Leiden 2011.
- Schwartz S., *Josephus and Judean Politics*, Leiden 1990.
- Smallwood E.M., *The Alleged Jewish Tendencies of Poppaea Sabina*, „Journal of Theological Studies” 1959, 10, 2.
- Smallwood E.M., *High Priests and Politics in Roman Palestine*, „Journal of Theological Studies” 1962, 13.
- Smallwood E.M., *The Jews under Roman Rule. From Pompey to Diocletian*, Leiden 1976.
- Thackeray H.S.J., *Josephus: The Man and the Historian*, New York 1929.
- VanderKam J.C., *From Joshua to Caiaphas. High Priests after the Exile*, Minneapolis–Assen 2004.
- Wacholder B.Z., *The Calendar of Sabbatical Cycles: During the Second Temple and the Early Rabbinic Period*, „Hebrew Union College Annual” 1973, 44.

Wilker J., *Für Rom und Jerusalem. Die herodianische Dynastie im 1. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main 2007.

Wilker J., *Josephus, the Herodians, and the Jewish War*, w: *The Jewish Revolt against Rome*, red. M. Popović, Leiden 2011.

Williams M.H., „Θεοσεβής γὰρ ἦν” – *The Jewish Tendencies of Poppaea Sabina*, „Journal of Theological Studies” 1988, 39, 1.

Wilson J.F., *Caesarea Philippi. Baniyas, the Lost City of Pan*, New York 2004.

NOTA O AUTORZE

Wojciech Bejda – doktor historii. Pracuje na Uniwersytecie Pomorskim w Słupsku od 2013 r. Jest autorem publikacji na temat Józefa Flawiusza oraz popularnej recepcji kultury antycznej na przełomie XIX i XX w.

ABOUT THE AUTHOR

Wojciech Bejda – PhD. He has been working at the Pomeranian University in Słupsk since 2013. He is the author of publications on Josephus Flavius and the popular reception of ancient culture in the late 19th and early 20th centuries.